

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 60-ті РОКИ ХІХ СТ.: В. Г. ВАРЕНЦОВ

Проблема розвитку народної освіти, педагогічної думки на Півдні України в 1860-ті рр. не знайшла ще належного висвітлення в спеціальній літературі. В дослідженнях, виданих в дореволюційний період, наводилася достатньо повна статистика, що відбивала стан шкільної справи у II половині ХІХ — на початку ХХ ст. на Півдні, розглядалося виникнення та еволюція різних напрямків педагогічної думки, взаємодія традицій та новаторства в теорії та практиці навчання та виховання.

Однак в цій літературі, як правило, недостатньо уваги приділялося діяльності багатьох прогресивних, відомих у свій час педагогів, їх баченню ролі вчителя в суспільстві, їх боротьбі з консерватизмом офіційних органів народної освіти, участі учнів та викладачів в революційному русі тощо¹. Ця проблема лише побічно зачіпалася в дослідженнях з історії школи та педагогічної думки, що вийшли в світ за радянських часів². В той же час звертання до преси досліджуваного періоду, спогадів сучасників, матеріалам Державного архіву Одеської області дозволяють заповнити прогалини у вивченні проблеми.

У територіальному відношенні в даній публікації мова буде йти про Одеський учбовий округ, що включав Новоросійський край, Крим та Бессарабію. Центр управління цим округом знаходився, як відомо, в Одесі.

Стан народної освіти у краї напередодні 60-х рр. ХІХ ст., прогресивні тенденції, що позначалися в сфері культури, в тому числі і освіти, значною мірою були пов'язані з діяльністю М. І. Пирогова (1810—1881) як попечителя Одеського учбового округу в 1856—1858 рр. Розкриттю ролі М. І. Пирогова у створенні в учбовому окрузі єдиної системи народної освіти, стрижнем якої став відкритий багато в чому

завдяки зусиллям попечителя округу Новоросійський університет, присвячена досить велика мемуарна та дослідницька література³.

Набагато менше висвітлена в публікаціях діяльність інших попечителів Одеського учбового округу, відомих на той час викладачів та педагогів, що тут працювали. Помовною мірою це стосується і діяльності В. Г. Варенцова.

Віктор Гаврилович Варенцов (1825—1867) був одним з найбільш кваліфікованих та активних діячів народної освіти краю в 1860-ті рр. Закінчивши Вятську гімназію (1841 р.), з золотою медаллю, а згодом історико-філологічний факультет Казанського університету. (1845) із ступенем кандидата, він був призначений ад'юнктом-професором російської філології Казанського університету, пізніше — послідовно обіймав посади директора Самарської та Керчинської гімназій і закінчив свою педагогічну діяльність інспектором Одеського учбового округу.

Походження із різночинського середовища, особисте знайомство з багатьма видатними діячами революційно-демократичного спрямування визначили і характер світогляду, громадську позицію В. Г. Варенцова. На його педагогічних поглядах не могли не відбитися близькі, дружні стосунки з корифеями вітчизняної педагогіки К. Д. Ушинським, М. І. Пироговим, В. І. Водовозовим, В. Я. Стоюніним, М. О. Корфом та ін. В Керчі, де В. Г. Варенцов працював директором гімназії та начальником учбових закладів градоначальства, він заснував народні школи, забезпечив їх учбовими посібниками, давав показові уроки для підвищення рівня методичної підготовки вчителів, організував безкоштовні бібліотеки та жіноче училище для «дочок бідних людей», читав публічні лекції, широко залучав громадськість до піклування про школи.

В 1864 р. тодішній попечитель Одеського учбового округу А. А. Арцимович, що був свого часу губернатором в Самарі і тому добре знав В. Г. Варенцова як директора місцевої гімназії⁴, звернувся у Міністерство народної освіти з проханням перевезти Віктора Гавриловича з Казанського в Одеський учбовий округ на посаду інспектора. На цьому посту В. Г. Варенцов працював не довго, але зумів стати одним з найпомітніших організаторів народної освіти у краї.

Цьому сприяли стосунки довіри та взаємопідтримки, які встановилися між В. Г. Варенцовим та попечителем округу А. А. Арцимовичем. Вони стали справжніми однодумцями та

соратниками. Поява таких діячів — прибічників ліберальної політики та еволюційного розвитку суспільства стала можливою саме в добу великих реформ 60—70-х рр. XIX ст., коли царизм не міг вже і надалі зберігати у недоторканості діючу економічну та суспільно-політичну систему і змушений був йти на певні поступки у дусі часу. Однак ці поступки, в тому числі і у сфері освіти, проводилися у напрямку максимально можливого збереження влади та привілеїв тих верств та соціальних груп, які панували в старій, дореформенній Росії. До здійснення такого урядового курсу залучалися люди, що готові були служити справі оновлення країни, але оновлення без революційних потрясінь і навіть різких поворотів в житті суспільства. На наш погляд, є всі підстави віднести А. А. Арцимовича та В. Г. Варенцова до числа діячів саме такого роду. Особливо яскраво це виявилось в ході проведення в Одесі двох педагогічних з'їздів в 1864 та 1865 рр.⁵

Проведення з'їздів було пов'язане з тим, що Міністерство народної освіти вирішило провести в 1863—1867 рр. по учбових округах педагогічні з'їзди для перегляду статутів та програм учбових закладів. Однак урядові чиновники, посилаючись на відсутність коштів, зволікали з реалізацією цієї ініціативи. Те, що Міністерство народної освіти було вкрай обмежене в коштах, — факт безперечний. Але визначальну роль у вирішенні цього питання відігравали, мабуть, міркування скоріше політичного, ніж фінансового характеру. Уряд не без підстав побоювався, що багато освітян, вчителів намагатимуться використати з'їзди для обговорення давно назрілих більш широких і важливих проблем: про шляхи подолання існуючих обмежень і здійснення демократизації школи, про нагальну необхідність викорінення атмосфери деспотизму та жорстокої регламентації, що панували в загальноосвітніх учбових закладах.

І все ж завдяки зусиллям А. А. Арцимовича та В. Г. Варенцова, їх однодумців два педагогічні з'їзди відбулися саме в Одесі, вони стали помітними подіями не тільки Новоросійського краю, але й всієї загальнодержавної системи освіти. Широка виборчість делегатів, відкриті засідання привабляли чимало відвідувачів, багато з яких приймали активну участь в обговоренні поставлених на порядок денний питань, причому інколи з політичним підтекстом, що викликало помітний громадський резонанс. Не випадково в рішеннях Харківського, Московського і Петербурзького педагогіч-

них з'їздів, які бажали продемонструвати свою лояльність політиці властей, була підкреслена незгода з рішеннями одеських просвітян.

Порядок денний першого з'їзду був досить різноманітний. Він охоплював і проблеми народних училищ та гімназій, і питання викладання та підготовки вчителів, і складання програм, і вибір методичних керівництв та учбових посібників, і багато інших питань теорії і практики учбової та виховної роботи. Після Київського з'їзду (1863 р.), де була придушена спроба прогресивних викладачів (О. Л. Стефановича, Е. В. Судовщикова та ін.) внести поправки, доповнення в учбові програми гімназій, на одеські з'їзди демократично налаштованими людьми покладалися великі події. Газета «Одесский вестник», вітаючи з'їзд, писала: «...Важко очікувати будь-якої користі від з'їзду, якщо він обмежиться лише технічною стороною викладання..., дотепер ще в публіці існує недорозуміння відносно самого характеру наших учбових закладів...». Підсумовуючи, газета відзначала: «Таким чином, ми очікуємо від нашого з'їзду рішення багатьох корінних завдань громадського виховання; ми сподіваємося, що в цьому відношенні він перевищить останній Київський з'їзд, результати якого лишалися зовсім не поміченими публікою»⁶.

Про авторитет В. Г. Варенцова серед освітян свідчить хоча б те, що на першому з'їзді він був головою п'яти комісій, доповідачем та активним учасником обговорення практично всіх питань. При цьому Віктор Гаврилович неодноразово демонстрував свою протидію схоластиці та консерватизму офіційної освіти, прагнення до понуку шляхів демократизації шкільної справи.

З самого початку жваве обговорення викликало питання про народні школи, про їхню жалюгідну матеріальну базу, відсутність підвищення рівня учбово-виховного процесу. В одному із своїх повідомлень «Про ставлення суспільства до учбових закладів» В. Г. Варенцов доводив, що ставлення до школи, до освіти «свідчать про ступінь розвитку суспільства». Ця точка зору вперше була обгрунтована ним ще в статті «О народной грамотности в Самарской губернии»⁷, в подальшому ці думки розвивалися ним в публікаціях про зарубіжні системи освіти⁸. На з'їзді ж він неодноразово підкреслював, що і бідні люди повинні мати право на освіту, що дівчат треба навчати у школах, як і хлопчиків, що освіта має бути загальною та піклування про народні школи по-

винна взяти на себе держава. У відповідності з своїми баченнями ролі громадськості у вихованні молодого покоління Віктор Гаврилович запропонував допускати батьків та представників громадськості до випускних іспитів, дозволити відвідування уроків, запрошувати їх на засідання педагогічних рад, читати для батьків лекції про виховання дітей. З цих питань з'їзд прийняв постанову, його рекомендації згодом були покладені в основу роботи не тільки в Одеському, але й в інших округах⁹.

Особливу увагу учасників першого з'їзду привернула доповідь Віктора Гавриловича про принципи наочності навчання та предметних уроків. Текст доповіді, в якій були творчо розвинуті ідеї Л. М. Толстого та К. Д. Ушинського, був запропонований для опублікування в «Циркулярах Одеського учебного округа» для використання цих рекомендацій вчителями приходських училищ¹⁰.

Одне з центральних місць в роботі з'їзду зайняло питання про гімназії. В окрузі їх було вісім — досить різних і за своєю матеріальною базою, і за кількістю та складом учнів, і за рівнем викладання. Недоліків в їх роботі було чимало. Не випадково на з'їзді відзначалося, що в обох Одеських гімназіях навесні 1864 р. ні один з випускників не витримав іспитів при закінченні учбового закладу¹¹.

Позитивним підсумком роботи з'їзду стало підтвердження ним більш широких прав різних верств населення на вступ до середніх учбових закладів, заява про захист ідеї спадковості в системі освіти.

Однак на з'їзді мала місце й гостра боротьба різних точок зору, підходів. Так, жвава дискусія розгорнулася після доповіді директора Кишинівської гімназії К. П. Яновського «Про вплив гімназичного навчання на індивідуальний розвиток учнів». Активну участь в обговоренні взяв і В. Г. Варенцов. Погодившись з доповідачем «в основному», він розвинув думку про те, що «формування особистості не залежить виключно від школи». Посилаючись на досвід Англії, інспектор висловив переконання, що формування людини визначається соціальним ладом: «Там все життя, увесь лад, всі умови сприяють розвитку особистості»¹³.

Однак висновки, сформульовані за підсумками обговорення доповіді, засвідчили, що багато учасників з'їзду були ще під владою традицій та вельми обережно сприймали новації. Тому у висновках було визначено, що остаточне вирішення цього питання можливе лише після його обговорення у пре-

сі¹⁴. Ухилився перший з'їзд і від прийняття конкретних практичних рекомендацій щодо цікавої та актуальної проблеми поєднання навчання та виховання.

Другий одеський педагогічний з'їзд більш гостро, в порівнянні з першим, реагував на всі питання порядку денного. Можливо, діалогу бракувало в обрання В. Г. Варенцова головою з'їзду.

У центрі уваги знову опинилося питання про гімназії: про учбові програми для них, про принципи регулювання їх внутрішнього життя тощо. Про характер боротьби думок, підходів та значимість прийнятих рішень дозволяє уявити VI засідання (5 липня 1865 р.), на якому обговорювалось питання «Про підвищення шкільної дисципліни у гімназіях», по якому виступав директор гімназії Тагайрогу Цабель. Засуджуючи «діючу систему виховання з її гуманним напрямком», Цабель доводив, що основа школи — жорстка дисципліна. Він вимагав, аби за будь-яке порушення вихователь застосовував те чи інше покарання учня¹⁵. З таким підходом не погодилося чимало учасників з'їзду, які вважали, що педагог не зможе вчити та виховувати, не зможе знайти спільну мову із своїми вихованцями, якщо не буде вважати їх такими ж людьми, як і він сам. Директор Кишинівської гімназії К. П. Яповський на підставі багаторічних спостережень дійшов висновку: «Чим суворіші покарання, тим частіші та брутальніші провини, ... при відмові від фізичних покарань учнівські провини стали виїзтковими та незначними..., а успішність учнів підвищилася»¹⁶. Його спостереження підтвердив директор Херсонської гімназії Коленко. Подібну точку зору найбільш переконливо обґрунтував В. Г. Варенцов. Він довів нагальну необхідність прищеплювати учням в гімназіях повагу до самих себе, як до людей, членів суспільства, що накладає на них низку обов'язків. При цьому це включає не тільки виховання моральності, але й почуття відповідальності за вчинки. В. Г. Варенцов навів широкий спектр форм виховного впливу на учнів, в тому числі поради, дорікання, стидіння і т. п., про залучення батьків та колективів, самих учнів до виховання своїх товаришів¹⁷.

Другий з'їзд розглянув і низку дидактичних питань. Серед них особливу увагу привернуло повідомлення викладача Катеринославської гімназії Гордзієвського, в якому проводилася думка про те, що учбова робота мала бути поставлена так, щоб на заняттях у класі (а не при виконанні завдань вдома) відбувалося навчання учнів, що переважан-

ня учнів учбовими домашніми завданнями треба ліквідувати за рахунок вірного та систематичного навчання на уроці. Більшість учасників з'їзду погодилися з цим методом, що обіцяв викорінити механічну роботу та зубріння¹⁸.

Цікава полеміка розгорнулася при обговоренні питань, що стосувалися доцільності, припустимості творчого пошуку вчителя у процесі навчання. Професор Новоросійського університету В. І. Модестов висловився проти надання вчителю права інтерпретувати художні та наукові тексти в підручниках, проти застосування вчителем нових форм та методів викладання на тій підставі, що це цілком є справою університетів та відповідних структур Міністерства народної освіти. В. Г. Варенцов рішуче виступав на захист права вчителя на пошук та застосування нових методів роботи, «Нововведення небезпечні, — казав він, — але людство не йшло б вперед, якщо не було б нововведень...», у протилежному випадку «ми повернулися б до часів, коли вся освіта зводилася до читання та тлумачення псалтирі та часослову та коли писемність простого люду вважалася небезпечною та шкідливою»¹⁹.

Хоча багато з пропозицій прогресивно мислячих учасників першого та другого одеських педагогічних з'їздів так і не були реалізовані в життя, але навіть постановка гострих проблем народної освіти, залучення громадськості до їх обговорення, помірковано-ліберальна позиція попечителя округу А. А. Арцимовича, інспектора В. Г. Варенцова, їх однодумців видавалися консерваторам небезпечною. Ще в 1864 р. М. Н. Катков на сторінках «Московских ведомостей» почав наступ на «дерзновенные уметования» попечителя²⁰. Публіцист Е. С. Андрієвський висунув проти передових діячів освіти краю нові звинувачення. На його думку, такі люди, як М. І. Пирогов, О. В. Головін²¹, А. А. Арцимович «распустили молодежь до непопозволительных размеров», гімназії доведені ними «до правтвенного растления», а наука — «до разорения»²². До кампанії засудження рішень другого одеського з'їзду підключилася газета «Северная пчела»²³. Рупором реакційних, шовіністичних сил на Україні став «Вестник Юго-Западной и Западной России», в якому систематично друкувалися статті, спрямовані проти прогресивної інтелігенції та навчання дітей на «украинском диалекте» и т. п.²⁴.

Передові освітяни краю намагалися відстоювати свої позиції. А. А. Арцимович звернувся по захист до уряду, називав «Московские ведомости» та їх однодумців «наклепника-

ми», «політичними доносчиками», закликав більш відповідально ставитися до друкованого слова²⁵. В цьому ж напрямку з великою статтею в газеті «Одесский вестник» виступив В. Г. Варенцов. Але влада не почула їхні аргументи. В липні 1866 р. попечитель А. А. Арцимович був усунутий з посади, на його місце новий міністр народної освіти консерватор граф Д. А. Толстой призначив С. П. Голубцова — слухняного виконавця офіційної урядової політики. З посади інспектора округу був звільнений і В. Г. Варенцов. Чи не це стало одною з причин передчасної смерті?

Але діяльність прогресивних просвітян краю і серед них — В. Г. Варенцова, якого К. Д. Ушинський назвав «світлою особистістю на педагогічній ниві», мала помітний вплив на розвиток народної освіти всього Півдня України в 60-ті рр. XIX ст. Про внесок Віктора Гавриловича в організацію, роботу першого та другого одеських педагогічних з'їздів відзначалося в одному з некрологів: «...він суттєво сприяв покращенню роботи двох педагогічних з'їздів в Одесі, значення яких було своєчасно оцінено нашою журналістикою...»²⁶. Погляди та практична робота В. Г. Варенцова свідчили про те, що він глибоко розумів взаємозв'язок удосконалення системи освіти, цілей, форм та методів виховання та прогресу країни в цілому.

ПРИМІТКИ

1. Веселовский Б. Б. Всеобщее обучение и земство//Юбилейный земский сборник. 1864—1914. — СПб., 1914; Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. — СПб., 1884; Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині. — К., 1908; Рожественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902. — СПб., 1902; Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. — Ч. 2. — СПб., 1910; Чехов Н. В. Народное образование в России в 60-х гг. XIX в. — М., 1912 та ін.

2. Богданов Н. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. Историко-статистические очерки. — М., 1964; Борисенко В. Борьба демократичних сил на народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. — К., 1980; Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. — М., 1954; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. — М., 1976 та ін.

3. Бобровский С. А. Из мнх служебных воспоминаний//Русская школа. 1901. № 5/6. Отд. 1. С. 25—44; № 12. Отд. 1. С. 21—47; Арсеньев А. М. Н. И. Пирогов и учительские семинарии//Советская педагогика. — 1939. — № 8—9; Иванова Ф. П. Роль М. И. Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст.//Український історичний журнал. — 1983. — № 12. — С. 76—84 та ін.

4. Алабьев П. В. Двадцатилетие Самары, как губернского города. — Самара, 1877. — С. 543—545.

5. Протоколы педагогического съезда директоров и учителей, проходившего в Одессе с 2 по 14 июля 1864 г. — СПб., 1864; Протоколы второго педагогического съезда директоров и учителей, проходившего в Одессе с 25 июня по 14 июля 1865 г. — СПб., 1865.

6. Одесский вестник. — 1864. — № 143.

7. Див.: Самарские губернские ведомости. — 1860. — № 27, 28.

8. Див.: Журнал Министерства народного просвещения. — 1863. — № 3, 7, 9, 11.

9. Див.: Протоколы педагогического съезда... — С. 11—20.

10. Там само. — С. 23.

11. Там само. — С. 4, 62—64.

12. Там само. — С. 42.

13. Там само. — С. 71.

14. Там само. — С. 72.

15. Протоколы второго педагогического съезда... — С. 136.

16. Там само. — С. 139.

17. Там само. — С. 136—137, 146.

18. Там само. — С. 225—228.

19. Там само. — С. 286.

20. Див.: Московские ведомости. — 1864. — № 203.

21. О. В. Головин займав посаду міністра народної освіти з 1861 по 1866 р. Він провів низку ліберальних реформ у сфері освіти та культури (університетський статут 1863 р., статут гімназій 1864 р., цензурний статут 1865 р.).

22. Из архива К. Э. Андреевского. Записки Э. С. Андреевского. Т. I—III. Одесса, 1913—1914. — Т. I. — С. 302; Т. III. — С. 150—176.

23. Див.: Северная пчела. — 1866. — № 1.

24. Див.: Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1863. — Т. 4. — С. 107.

25. Державний архів Одеської області. — Ф. 1. Оп. 249. — Спр. 503.— Арк. 1—16 зв.

26. Детский сад. — 1867. — № 7—8.